

Geloofsleven, politiek en maatschappij

Hypothesen over de middeleeuwse oorsprong van de Heilige Stede van Hasselt (Ov.)

*Willem Frijhoff**

Onder de talrijke sacramentsbedevaarten van de middeleeuwse Nederlanden neemt die naar de Hl. Stede van het Overijsselse stadje Hasselt een heel eigen plaats in¹. Tijd van ontstaan, aanleiding en vereringsobject zijn historisch niet met zekerheid overgeleverd. Het oorsprongsverhaal dat thans circuleert komt namelijk grotendeels uit recente bron. Hasselts bedevaart is dan ook bij uitstek geschikt om de wisselwerking tussen gegevens van historisch-documentaire aard enerzijds en legendevorming en steeds weer gewijzigde zinduiding anderzijds te illustreren. In een eerder artikel ben ik hier reeds op ingegaan². Ik maakte toen duidelijk dat het huidige oorsprongsverhaal niet op een historisch aantoonbare oeroverlevering teruggaat, maar geboren is uit de behoefte aan continuïteit die kenmerkend was voor de emancipatieconjunctuur waarvan het Nederlands katholicisme ten tijde van de herleving van Hasselts bedevaart (1891) was doordrongen. In de onderhavige bijdrage wil ik proberen het beeld van het verleden dat daaruit is voortgekomen aan de historische werkelijkheid te toetsen en de oorsprong van de bedevaart nader te onderzoeken³.

* Wetenschappelijk medewerker aan het Centre d'anthropologie religieuse européenne, verbonden aan de École des hautes études en sciences sociales (ex-EPHE, VIe section), te Parijs.

¹ Dit artikel vormt een bewerking van een deel van de scriptie die ik in 1969/70 onder leiding van prof. dr. A. Dupront voor de maîtrise d'histoire aan de universiteit van Parijs schreef onder de titel: *Le pèlerinage dans la vie religieuse des Pays-Bas, forme de continuité religieuse: l'exemple du Lieu-Saint de Hasselt (Ov.)* (getypt, XII-336 p., kaarten en grafieken. Exemplaar aanwezig op het P.J. Meertens-Instituut). Onder de titel *Valeurs et valorisation. Réflexions à propos d'un pèlerinage* schreef ik in *Spiritus* (Parijs) 15 nr. 55 (1974) p. 75-89 een eerste, meer theoretische beschouwing over de waarden die bij de bedevaart naar de Hl. Stede in het geding zijn geweest. Het herlevingsproces is beschreven in het artikel *De Heilige Stede van Hasselt (Ov.). Gestalte, waarden en functies van een herleeft bedevaart in een diaspora-parochie*, in: Jaarboek van het Katholiek Documentatiecentrum 7 (1977) p. 14-54. Voorzover in deze bijdrage de 19e- en 20e-eeuwse geschiedenis van het heiligdom aan de orde komt, vindt men een en ander uitgebreider in laatstgenoemd artikel. Ik verwijs er hier eens voor al naar.

² Zie de zojuist genoemde bijdrage.

³ De periode tussen ondergang en herleving van het heiligdom (16^e-19^e eeuw) hoop ik later te behandelen in de bredere context van het continuïteitsprobleem, dat het clandestien voortleven van niet door de institutionele kerk bevorderde religieuze overtuigingen en praktijken stelt.

In feite ontbreekt het ons allerm minst aan gegevens over de middeleeuwse toestand van het heiligdom. De priesters B.P. Velthuisen en H.W. van Soest hebben indertijd dan ook al uitvoerige bijdragen over Hasselt en zijn Hl. Stede kunnen publiceren⁴. Het artikel van laatstgenoemde bevat bovendien een redelijk betrouwbare uitgave van vrijwel alle oorkonden betreffende het heiligdom, waarnaar wij hier dan ook zonder meer verwijzen. Het rijke stadsarchief van Hasselt bevindt zich nog in uitstekende staat en is sinds de ordening ervan door W.J. Formsma⁵ gemakkelijk toegankelijk. Zelfs het na de Hervorming verspreide archief van de oude Heilige Stede is in redelijk volledige staat tot ons gekomen, zeker wat de belangrijkste stukken betreft. Een deel hiervan berust thans in het gemeentearchief van Hasselt. Twaalf andere charters, die mogelijk kort na de Hervorming uit het archief van de Hl. Stede ontvreemd zijn, werden in 1892 door de pastoor van Obdam aan zijn collega te Hasselt overgedragen⁶.

Het is niet waarschijnlijk dat er in de toekomst nog onbekende documenten over de oorsprong van de Hl. Stede zullen opduiken. We kennen een vermoedelijk kort na 1545 opgestelde inventaris van de 58 charters en brieven die toen in het archief ervan berustten⁷. Daaruit blijkt dat enkele oorkonden van eigendomsrechtelijke aard thans weliswaar zijn verdwenen, maar dat de oudste stukken zonder uitzondering bewaard zijn gebleven. Er moet bovendien een mirakelboek van de Hl. Stede hebben bestaan. De zeventiende-eeuwse Overijsselse historiograaf van het bisdom Deventer, Jan Lindeborn, zou dat nog hebben gezien⁸. Sedertdien is het echter onvindbaar. Zelfs het koortsachtig speuren van de negentiende-eeuwse geestelijkheid was tevergeefs. Verrassingen hoe-

⁴ B.P. Velthuisen, *Het kerspel van den H. Stephanus te Hasselt en zijne H. Stede*, in: *Archief voor de geschiedenis van het aartsbisdom Utrecht* 26 (1899) p. 1-59; H.W. Van Soest, *Het kerspel van den H. Stephanus te Hasselt en zijne H. Stede*, *ibid.* 38 (1912), p. 17-71, 281-402; 39 (1913) p. 398-443; 40 (1914) p. 177-260; 41 (1915) p. 105-160, 202-256. Ik citeer deze bijdragen verder als: AAU, gevolgd door jaargang en bladzijde. Zie verder nog over de oude Hl. Stede: F.A. Ebbinge Wubben, *De Sacramentskapel te Hasselt*, in: *Overijsselsche Almanak* 15 (1850) p. 30-62.

⁵ W.J. Formsma, *De oude archieven der gemeente Hasselt*, Assen 1959.

⁶ Het archief van de Hl. Stede wordt thans, voorzover het in het parochiearchief van Hasselt wordt bewaard, op het Rijksarchief in Overijssel te Zwolle geordend. De inventaris van het gedeelte ervan dat in het stadsarchief van Hasselt berust, vindt men bij W.J. Formsma, *De oude archieven*, p. 150-156, inv. 1354-1376, alwaar pro memorie ook de stukken uit het parochiearchief vermeld zijn. Hierna verwijzen we verder naar de nummers uit Formsma's inventaris. In het gemeentearchief van Hasselt vindt men tenslotte in handschrift nog een nuttige regestenlijst van de brieven tot 1576, eveneens van de hand van Formsma.

⁷ G.A. Hasselt, in: 337 (gedeeltelijk gedrukt in AAU 26 (1899) p. 9-10).

⁸ De zeventiende-eeuwse Overijsselse predikant Arnold Moonen citeert althans het Mirakelboek uit een handschrift van Lindeborn's hand. Ook dit handschrift is blijkbaar verloren gegaan; vgl. het artikel van B.P. Velthuisen, in: *Weekblad voor Oldenzaal en omstreken*, 3 juni 1893.

ven we, wat de oergeschiedenis van de Hl. Stede betreft, dus, naar het zich laat aanzien, niet meer te verwachten.

Het probleem betreft bijgevolg niet zozeer de documentatie, als wel de interpretatie ervan. Maar is die documentatie wel zo solide als ze er op het eerste gezicht uitziet? Beginnen we bij het begin. De huidige pelgrim of belangstellende krijgt een ontstaansverhaal in drie fasen te lezen of te horen.

a. Een oorsprongslegende. Kort voor 1219 sloeg een dronken Friese kampvechter met zijn bierkan tegen de ciborie van een priester die een zieke het Hl. Sacrament kwam brengen, zodat de hosties op de grond vielen. Kort daarop vond er een rampzalige overstroming van ongekende omvang plaats, de zg. Marcellusvloed van 16 januari 1219. Naar aanleiding daarvan verscheen de Hl. Maagd Maria aan de tante van de abt van het klooster Aduard (Gr.) en gebood haar op de plaats waar de heiligschennis was gebeurd een kerk te bouwen die geëerd moest worden als het graf des Heren.

b. Een eerste aflaat. Op 11 november 1328 verleende bisschop Jan van Diest een aflaat van 40 dagen aan de bezoekers en begunstigers van de Hl. Stede, waar talrijke wonderen plaatsvonden.

c. De herstichting. Bisschop Jan van Arkel verplaatste op 19 mei 1355 het wijdingsfeest van de kapel, dat voorheen op zondag na Sint-Margriet (13 juli) werd gevierd, naar zondag na Sacramentsdag en schonk een nieuwe aflaat van 40 dagen. Op 23 juni 1357 stichtte hij bovendien een eerste vicarie in de kapel.

Wat is er van dit alles betrouwbaar? Het ontstaan van de oorsprongslegende is, we hebben het al gezegd, in feite niet moeilijk te achterhalen. Na een langdurige onderbreking werd de publieke bedevaart naar de Hl. Stede in 1892 hersteld, ten gevolge van de terugkoop van het oude bedevaartsterrein door de parochie Hasselt, het jaar tevoren. Een en ander geschiedde onder de geestdriftige leiding van de toenmalige pastoor J.R. van Groeningen. In de pastorale strategie van deze dynamische, krachtige persoonlijkheid functioneerde het herstel van de Hl. Stede als een confessioneel, gemeenschapsopbouwend identificatiepunt voor het sinds de Hervorming meer dan gedecimeerde en gedeeltelijk van buiten het stadje afkomstige katholieke collectief. De zeer kleine katholieke minderheid (minder dan 5%), wier ontwikkeling nog gehandicapt werd door het steile predikantendom dat toen in spraakmakend Hasselt de boventoon voerde, kon de motivering van haar zelfbewustzijn en de rechtmatigheid van haar bestaansaanpak slechts putten uit een cultus van continuïteit met het verleden: niet de protestanten, maar de katholieken waren de rechtmatige erfgenamen van de bloei van het middeleeuwse stadje, die bij (lees: ten gevolge van) de Hervorming immers teloor was gegaan. Herstel van die materiële bloei veronderstelde herstel van de glorierijke middeleeuwse christenheid met haar rituelen en

gebruiken, gesymboliseerd in het geloofsgegeven dat karakteristiek was voor het oude Hasselt: de Hl. Stede met haar bedevaart.

De herstelstrategie van Van Groeningen, die onmiddellijk bij het katholieke collectief ter plaatse en in de omgeving aansloeg, vereiste een stevige verankering van de Hl. Stede in de middeleeuwse geschiedenis van Hasselt. Met name diende de oorsprong ervan, die, op enkele charters na, in vergetelheid scheen te zijn geraakt en waarover ook de oude historieschrijvers als Lindeborn, Dumbar, enz. niets hadden weten mee te delen, te worden opgehelderd. Van Groeningen vroeg dus aan zijn collega B.P. Velthuijsen, toen kapelaan te Kampen en een niet onverdienstelijk historicus, een zo volledig mogelijke geschiedenis van de Hl. Stede te schrijven. De brieven van Velthuijsen die in het archief van de parochie Hasselt worden bewaard, illustreren de ontwikkeling van dit werk. Het ontbreken van een oorsprongsverhaal dat aan de devotie tot de Hl. Stede een concreet en pastoraal exploiteerbaar doel zou kunnen geven, hinderde de praktische Van Groeningen het meest. Begin januari 1893 las Velthuijsen bij Caesarius van Heisterbach het hierboven onder *a* kort weergegeven verhaal⁹ dat, hoewel het zonder verdere plaatsaanduiding in het toen nog bijna heel de noordelijke kuststreek omvattende 'Friesland' werd gesitueerd, wel op Hasselt leek te kunnen slaan, dat over land immers een van de weinige toegangspoorten tot Friesland was¹⁰. Zonder duidelijke bewijzen weigerde de scrupuleuze Velthuijsen echter zich daar positief over uit te spreken. Ondanks het aandringen van Van Groeningen bleef Velthuijsen aarzelen¹¹. Van Groeningen ging daarop in het raam van zijn perscampagne op eigen gezag tot publicatie van Velthuijsens vondst over, met een artikel in *De Tijd* van 4 juni 1894: Hasselt was de plaats waar rond 1219 de heiligschennis had plaatsgevonden en waar eerherstel was gepleegd door de bouw van een kapel. Daarmee had de Hl. Stede een oorsprongslegende gekregen die op tweevoudige wijze Van Groeningens herstelstrategie diende. De Hl. Stede die, de naam zegt het al, in eerste instantie een stuk gewijde *grond* was, met alle risico van 'bijgeloof' dat in de optiek van de negentiende-eeuwse clerus aan zo'n notie was verbonden, bleek al vanaf het begin in hiërarchisch kerkelijk kader te zijn ontstaan: heel de spiritualiteit en devotie rond het heiligdom kon nu dus in een zowel theologisch als liturgisch veilige richting worden georiënteerd. Ten tweede bleek de Hl. Stede van de aanvang af al een heiligdom te zijn geweest waar eerherstel werd gebracht voor schending van het Hl. Sacrament; hier lag natuurlijk

⁹ Caesarius van Heisterbach, *Dialogus miraculorum*, ed. J. Strange (Keulen 1851), exemplum VII, 3.

¹⁰ Parochiearchief Hasselt, brief van 19 febr. 1893.

¹¹ T.z.p., brieven van 10 nov. 1893 en 15 mei 1894.

een prachtige parallel met de nieuwe situatie, waarin eerherstel gebracht moest worden voor de heiligschennis die de hervormers jegens het sacramentsheilgdom hadden gepleegd.

Van Groeningen wist de mogelijkheden die dit verhaal bood op een schrandere manier uit te buiten. Op prentjes en in boekjes werd het oorsprongsverhaal in verband gebracht met de negentiende-eeuwse situatie. Eerst toen de oerlegende van de Hl. Stede op die manier in het geheugen van de pelgrims was gegrift, stapte Velthuijsen (mogelijk meer uit pastorale dan uit historiografische motieven) over zijn laatste bezwaren heen en publiceerde hij een uitvoerige studie over het ontstaan van de Hl. Stede, dat op Caesarius' exemplum werd teruggevoerd¹². Velthuijsens argumentatie is eenvoudig. Blijkens de aflatbrief van 1328 vonden er te Hasselt herhaaldelijk wonderen plaats: *dus* moet de Hl. Stede toen al oud geweest zijn¹³. Vervolgens kan de Marcellusvloed heel goed tot het ontstaan van het heiligdom aanleiding hebben gegeven, aangezien Hasselt herhaaldelijk tot Friesland werd gerekend, terwijl het Hl. Sacrament er blijkens een aflatbrief van bisschop Arnold van Hoorn (12 mei 1374)¹⁴ inderdaad onder het altaar, dus als in een graf werd bewaard. Dat dit oorsprongsverhaal niet in de herinnering van de pelgrims is blijven voortleven, verklaarde Velthuijsen door de talrijke latere wonderen (overigens al evenmin tot in de details bekend), die de oerlegende geheel op de achtergrond zouden hebben gedrongen. De banden van het bekende cisterciënzerklooster Dikninge, niet ver van Hasselt gelegen, met andere cisterciënzerabdijen in Groningen verklaren volgens hem dat het verhaal in Aduard bekend is geworden en later zelfs daar gesitueerd is.

Dat deze ronduit vage argumentatie, ondanks een aantal juiste bestanddelen, aan alle kanten rammelt, zal een ieder duidelijk zijn. Het past allemaal ook te goed om waar te zijn. Velthuijsen gaf trouwens zelf in alle eerlijkheid toe dat het exemplum al eerder op het Groningse Wijtwerd was toegepast¹⁵. Gezien Caesarius' vermelding van het bisdom Munster, waartoe een deel van het Groningse lange tijd hoorde, past het

¹² Zie noot 4. Vgl. Parochiearchief Hasselt, brieven van 11 dec. 1897, 26 febr. 1898 en 27 nov. 1898.

¹³ Formsma, *De oude archieven*, p. 200, regest 4 (AAU 38 (1912) p. 346-347): 'Pateat universis quod cum Altissimus (. . .) infra parochiam ecclesie parrochialis de Hasselt, nostre dyocesis, ubi capella in honorem ejusdem Sacramenti per nos constat erecta, frequenter miracula operetur' (vert.: Het zij allen bekend dat, aangezien de Allerhoogste . . . in de parochie van de parochiekerk van Hasselt, in ons diocees, waar de door ons ter ere van genoemd Sacrament opgerichte kapel staat, regelmatig wonderen doet plaatsgrijpen . . .).

¹⁴ G.A. Hasselt, inv. 1354 (AAU 38 (1912) p. 375): 'altare sub quo Corpus Christi ibidem est reconditum'.

¹⁵ H.F. van Heussen, *Historia Episcopatum Foederati Belgii*, II: Episcopatus Groningensis (Leiden 1719), p. 58.

verhaal daar ook veel beter. Beslissend in onze ogen is de wel uiterst onwaarschijnlijke stelling over de vergetelheid waarin het oorsprongswonder zou zijn geraakt. Gewoonlijk is zo'n, soms archetypisch, oerverhaal juist het laatste wat nog aan een overigens al lang verdwenen bedevaart of heiligdom blijft herinneren. Wel zijn er veel gevallen bekend van herduiding van een oorsprongslegende, met verlegging van het cultusobject (bv. ter aanpassing van de devotie aan een nieuw opgekomen spiritualiteit), maar bij de sacramentswonderen heeft de oorsprongslegende vanwege de dynamische kracht van het Hl. Sacrament (waarover straks), juist een groot stichtend vermogen. Niet voor niets valt de oorsprong van bijna alle sacramentsbedevaarten, in tegenstelling tot de heiligenverering, tot een historisch bekend gebeuren of een nauwkeurig dateerbare oerlegende terug te voeren. Denken we bv. aan Amsterdam (1345), Alkmaar (1429), Amersfoort (1340), Boxmeer (1400), Brussel (1370); enz.¹⁶.

Er is tenslotte nog een extern argument dat tegen Velthuijsens identificatie pleit. De sacramentscultus als *hostiecultus* (dus gericht op de eucharistische reserve) is van tamelijk late datum. Het sacramentsfeest werd pas in 1264 ingesteld en prof. Post heeft er indertijd terecht op gewezen dat men vóór 1300 eigenlijk geen sporen van devotionele sacramentsverering in Noord-Nederland vindt¹⁷. Men kan tegenwerpen dat Caesarius' exemplum in de dertiende eeuw werd geschreven. Maar een nauwkeuriger beschouwing van het verhaal maakt duidelijk dat een eucharistische duiding ervan een subtiele vorm van wishful thinking is. De clou ligt namelijk niet in *hostiecultus* en bedevaart, doch in de stichting en verering van een kerk naar het voorbeeld van het Hl. Graf van Jeruzalem. Het is waar dat de door de kruisvaarders geïmporteerde Hl. Grafcultus later vrijwel overal werd omgezet in een eucharistische cultus¹⁸ – op grond van een analogie waarop we nog zullen terugkomen – maar legt men die transformatie in het begin van de dertiende eeuw dan loopt men toch wel ruim een eeuw op de komende ontwikkeling vooruit.

De reden dat Velthuijsen zich toch in dit verhaal vastbeet, lijkt mij

¹⁶ Vgl. W. Lampen, *Alcmaria eucharistica* (Alkmaar 1929) passim; A. Matthaëus, *Rerum Amorfortiarum scriptores duo inediti* (Leiden 1693) p. 215; J.F.M. Sterck, *De Heilige Stede in de geschiedenis van Amsterdam* (Amsterdam 1928); *Het mirakel van het Hl. Bloed te Boxmeer* (Breda z.j. (= 1889)); Pl.F. Lefèvre, *Le thème du miracle des hosties poignardées par les juifs à Bruxelles, en 1370*, in: *Le Moyen âge* 60 (1953) p. 373–398; en meer in het algemeen de indrukwekkende, maar nog onvolledige inventaris van P. Browe s.j., *Die eucharistischen Wunder des Mittelalters* (Breslau 1938), waar met name de Hl. Stede van Hasselt ontbreekt.

¹⁷ Vgl. C. Lambot & I. Franssen, *L'office de la Fête-Dieu primitive* (Maredsous z.j. (= 1946)); R.R. Post, *Kerkgeschiedenis van Nederland in de Middeleeuwen* (Utrecht-Antwerpen 1957), dl. 2, p. 294–296.

¹⁸ R. Bauerreiss o.s.b., *Sepulchrum Domini. Studien zur Entstehung der christlichen Wallfahrt auf deutschem Boden* (München 1936).

tweevoudig. Enerzijds zou de kapel door haar stichting in 1219 tot het oudste bestanddeel van de Hasselter stede-geschiedenis worden, aangezien de naam van de nederzetting het eerst voorkomt in een tiendvermelding uit 1227¹⁹. Het voorafgaan van de kerkstichting aan de opkomst van de nederzetting past geheel in het historiografische denkschema dat we bij zoveel negentiende-eeuwse priesterhistorici terugvinden. Het zou later trouwens een van de componenten van de geschiedenis van de Hl. Stede worden en nog veel meer ruchtbaarheid krijgen in de discussie over de plaats van de bedevaart naar de Hl. Stede in het groei-proces van Amsterdam²⁰. Ten tweede kan er bij Velthuisen nog een ander, onbewust motief hebben meegespeeld. Hoewel hij, zijn institutionele visie op het geloofsleven getrouw, hoofdzakelijk over het ontstaan van de *kapel* schreef, had hij in feite vanaf het begin het *terrein* (de Hl. Stede) voor ogen. Het verhaal van Caesarius verklaart juist de heiliging van het terrein door de heiligschennende val van de hosties op de grond; de energie die van de eucharistie uitstraalt roept vervolgens een reactie van de aardkrachten op in de vorm van een overstroming, die als straf wordt geduid²¹.

Het verhaal over de Marcellusvloed lijkt me, als het al op een historisch gegeven teruggaat – maar het is een exemplum! –, dus niets met Hasselt te maken te hebben. Het oudste document blijkt dan een oorkonde van Jan van Diest uit 1328²². Maar ook hier lijkt prudentie gewenst. Er is met die oorkonde namelijk iets aan de hand. Volgens de aanhef zou bisschop Jan binnen de parochie Hasselt een sacramentskapel hebben gesticht, waar herhaaldelijk wonderen gebeuren die talloze gelovigen aantrekken – zonder dat er overigens een relatie van oorzaak en gevolg tussen kapelstichting en wondergebeuren wordt aangegeven²³. De bisschop schenkt daarom een aflaat van veertig dagen aan bezoekers en pelgrims, onder de gebruikelijke voorwaarden.

Gezien de datum van het stuk – het feest van het overlijden van Sint Maarten (= 11 november) 1328 – moet de hier genoemde bisschop Jan

¹⁹ W.J. Formsma, *Hasselt in de gewestelijke geschiedenis*, in: Verslagen en mededeelingen Overijsselsch Regt en Geschiedenis 58^e stuk (1942) p. 32.

²⁰ Vgl. de samenvatting van dit debat door R.R. Post, *Het Sacrament van Mirakel te Amsterdam*, in: *Studia catholica* 30 (1955) p. 241–261.

²¹ Dit automatisch werkend, sterk metafysisch gekleurde strafmotief is kenmerkend voor een a-historische vorm van sacraal denken die we tot in de zeventiende eeuw in talloze wonder-geschiedenissen terugvinden. Vgl. mijn bijdrage *La fonction du miracle dans une minorité catholique: les Provinces-Unies au XVIIe siècle*, in: *Revue d'histoire de la spiritualité* 48 (1972) p. 151–178.

²² Formsma, *De oude archieven*, p. 200, regist 4.

²³ Zie noot 13.

met Jan van Diest worden geïdentificeerd, die van 1322 tot 1340 bisschop van Utrecht was. De oorkonde draagt echter het zegel van Jan van Arkel, diens opvolger als bisschop van Utrecht (1342-1364), die verscheidene malen ten gunste van de Hl. Stede geoorkund heeft. Merkwaardig is nu niet alleen dat Jan van Arkel in de aanhef van de stichtingsbrief van de eerste vicarie ter Hl. Stede (23 juni 1357)²⁴ heel de considerans van Jan van Diest *letterlijk* overneemt en zichzelf dus de stichter van de kapel noemt, maar dat we dezelfde tekst nog een keer terugvinden bij de stichting van de tweede vicarie door Van Arkels opvolger Jan van Virneburg (1364-1371), op 9 oktober 1368, echter met dit verschil dat laatstgenoemde opmerkt dat de kapel "zoals bekend door mijn voorganger Jan van Arkel, eerst bisschop van Utrecht thans bisschop van Luik, is opgericht"²⁵. Die hardnekkig terugkerende formuleringen suggereren natuurlijk dat er een klerk aan het werk is geweest die de oorkonden van elkaar overschreef en er alleen het hoognodige in veranderde. Maar juist die veranderde zinsneden, die op actuele gebeurtenissen sloegen, waren controleerbaar en zullen dus ongetwijfeld juist zijn geweest. Het lijkt ons dan ook niet aannemelijk dat Jan van Virneburg, die te Vollenhove, dus in de buurt van Hasselt, verblijf hield, zich nauwelijks tien jaar later dermate vergiste dat hij Jan van Arkel voor de stichter hield van een kapel die net veertig jaar tevoren door Jan van Diest was neergezet.

Verschillende auteurs hebben zich al het hoofd gebroken over dit probleem. Velthuijsen veronderstelde dat eenzelfde zegelstaart akten van Van Diest en Van Arkel met elkaar had verbonden, waarbij de akte van Van Arkel verloren zou zijn gegaan evenals het eventuele zegel van Van Diest²⁶. Formsma meende dat de brieven van 1328 en 1357 gewoon van elkaar zijn overgeschreven en het ontbrekende zegel van Jan van Diest eenvoudig door dat van Jan van Arkel is vervangen²⁷. Prof. Post had echter al eerder een onderzoek naar de echtheid van het charter van Jan van Diest in laten stellen door zijn toenmalige student P. van Loon²⁸. Deze merkte behalve bovengenoemde onregelmatigheden nog op dat de aflatbrief die bisschop Arnold van Hoorn op 12 mei 1374 aan de Hl.

²⁴ G.A. Hasselt, inv. 1357 (AAU 38 (1912) p. 358).

²⁵ G.A. Hasselt, inv. 1358 (AAU 38 (1912) p. 363-364): 'in loco ubi capella in honorem ejusdem Sacramenti per reverendum in Christo patrem et dominum, dominum Johannem de Arkel, tunc Trajectensem nunc vero episcopum Leodiensem, nostrum precessorem, dinoscitur esse erecta'.

²⁶ Parochiearchief Hasselt, brieven van 15 en 17 mei 1894.

²⁷ Formsma, *De oude archieven*, p. 151.

²⁸ P. van Loon, *Het ontstaan der H. Stede te Hasselt* (getypte verhandeling, Nijmegen 1947), exemplaar in parochiearchief Hasselt.

Stede gaf²⁹, wel de vroeger verleende aflaten van Jan van Arkel en Jan van Virneburg met name noemt, maar met geen woord over Jan van Diest of zijn aflaat rept. Toch berustte deze laatste, blijkens de zestiende-eeuwse inventaris, wel degelijk in het archief van de Hl. Stede³⁰. Of moeten we stellen dat ze wel in de zestiende eeuw in dat archief berustte, maar nog niet in 1374, om de doodeenvoudige reden dat ze toen nog niet bestond? In elk geval besloot Van Loon op grond van dit alles dat de oorkonde van 1328 als onecht moet worden beschouwd en na 1357 moet zijn vervaardigd. Prof. Post meende zelf³¹ dat het bewuste zegel afkomstig zou kunnen zijn van Jan van Arkels oorkonde van 19 mei 1355, waaraan het immers ontbreekt³².

A qui profite le crime? In deze klassieke vraag ligt misschien de aanzet tot de oplossing van het raadsel. Wie had er na 1374 belang bij een onechte oorkonde te fabriceren die het ontstaan van de H. Stede bijna dertig jaar vroeger stelde en daarmee van Hasselt een in onze ogen onwaarschijnlijk vroeg sacramentsheilgdom maakte? Van Loon en Post blijven het antwoord op die vraag schuldig. Ook wij kunnen niet verder gaan dan een hypothese, maar ze is het waard te worden gesteld.

Op 7 mei van dat beruchte jaar 1328 vinden we namelijk een tweede oorkonde die, als we afzien van de ongedateerde, slechts in vijftiende-eeuws afschrift bekende stadsrechtbrief van bisschop Hendrik van Vianden (1250–1267), het oudste charter is waarbij aan Hasselt privileges worden verleend³³. Deze oorkonde draagt al evenmin een zegel en is bovendien in zeer fragmentarische staat overgeleverd, samen met een transfix-akte van bevestiging door bisschop Rudolf van Diepholt (30 november 1433)³⁴. Het vreemde is nu dat bisschop Jan van Diest door middel van deze akte tolvrijheid in Twente verleent aan de burgers van Zwolle en Hasselt, terwijl Jan van Arkel bij de eerstvolgende privilegiebrief (12 december 1348)³⁵ opnieuw vrijdom van tol in Twente verleent, ditmaal aan de burgers van Hasselt alleen, zonder dat hij de akte van Jan van Diest blijkt te kennen. En wanneer bisschop Frederik van

²⁹ G.A. Hasselt, inv. 1354 (AAU 38 (1912) p. 375–376).

³⁰ G.A. Hasselt, inv. 337 (AAU 38 (1912) p. 9).

³¹ Brief aan A.E.R. Rientjes, 26 mei 1931 (Papieren Rientjes, collectie van het vm. Theologicum Rijsenburg, thans in U.B. Utrecht). Zie verder R.R. Post, *Kerkgeschiedenis*, II, p. 295.

³² Parochiearchief Hasselt (Formsma, *De oude archieven*, p. 200, regest 7).

³³ G.A. Hasselt, inv. 88 (Formsma; *De oude archieven*, p. 199, regest 3).

³⁴ G.A. Hasselt, inv. 88 (T.z.p., p. 224, regest 90).

³⁵ G.A. Hasselt, inv. 89 (T.z.p., p. 200, regest 6). Vgl. ook de *Tegenwoordige staat van Overijssel*, dl IV¹ (Leiden 1803) p. 193–195.

Blankenheim (1393–1423) laatstgenoemde privilegebrief op een onbekend tijdstip vidimeert³⁶, is er al evenmin sprake van een charter van Jan van Diest, dat toch de oudste rechten zou hebben aangegeven. Zonder dat we met zekerheid uitspraak over een en ander kunnen doen, komt het ons voor dat beide vroege, in de geschiedenis van Hasselt geïsoleerd staande oorkonden teveel (en teveel identieke) onregelmatigheden vertonen om van toeval te kunnen spreken. De beide charters van 1328 lijken ons met andere woorden verdacht, zonet onecht. Het privilege van de tolvrijheid in Twente suggereert bovendien een motief voor de vervalsing. Hasselt wordt daarin namelijk op één lijn gesteld met Zwolle, hetgeen in de brief van 1348 niet het geval is. Voor wie op de hoogte is van de verhoudingen tussen de steden van Overijssel wordt nu veel duidelijk. De kleinere steden Hasselt en Steenwijk hebben er enkele honderden jaren lang voor gevochten dat ze in de Staten van de provincie een gelijke stem zouden krijgen als Kampen, Deventer en Zwolle³⁷. Wat Hasselt betreft speelde daar tussendoor de rivaliteit met Zwolle, die culmineerde in het tragikomische beleg van Hasselt in juni 1657 (!)³⁸. Hoofddargument bij deze strijd was de status van de steden zoals die in de landsheerlijke privileges was vastgelegd. De kleinere steden beweerden namelijk dezelfde rechten te bezitten als de grotere. Het komt mij niet onwaarschijnlijk voor dat beide akten van 1328 in het perspectief van deze strijd moeten worden geplaatst. De gepretendeerde tolvrijheid van 1328 bedoelt dan in feite niet anders dan duidelijk te maken dat Zwolle en Hasselt gelijke rechten hadden en dus op één lijn stonden. Het charter zal weinig ouder zijn dan de transfix van 1433 waaraan het is bevestigd, gezien Frederik van Blankenheims onbekendheid ermee. Het dateert daarmee uit de expansiefaze van Hasselt, welke o.a. blijkt uit de stadsuitbreiding die tussen 1397 en 1404 haar beslag kreeg³⁹ en uit de bouw van een stenen ommuring.

Welke functie de onecht gebleken stichtingsakte van de Heilige Stede door Jan van Diest bij dit alles had, zal straks worden gezien, na een nader onderzoek van de middeleeuwse bedevaart. Thans moge volstaan dat de oorsprong van de Hl. Stede noodgedwongen nogmaals zo'n

³⁶ G.A. Hasselt, inv. 95 (Formsma, *De oude archieven*, p. 209, regest 40).

³⁷ *Tegenwoordige staat van Overijssel*, dl IV¹ (Leiden 1803) p. 209–215; W.J. Formsma, *Hasselt in de gewestelijke geschiedenis*, p. 39–42.

³⁸ Vgl. het gedetailleerd verslag bij F.A. Ebbinge Wubben, *Geschiedenis van het beleg der stad Hasselt in den jare 1657* (Zwartsluis 1861), waar ook de grieven van Hasselt duidelijk naar voren komen.

³⁹ Deze datering schijnt te kunnen worden afgeleid uit twee akten betreffende het klooster te Hasselt (Formsma, *De oude archieven*, regesten 44 en 65), gedrukt bij F.A. Ebbinge Wubben, *Maagdenklooster te Hasselt*, in: *Overijsselsche Almanak* 15 (1850) p. 122–146.

vijftig jaar dichterbij komt waarmee we in het midden van de veertiende eeuw belanden.

De oudste betrouwbare oorkonden over Hasselts Hl. Stede blijken dus uit Jan van Arkels ambtsperiode te dateren, en wel uit de jaren 1355-1357. Betekent dit dat de Hl. Stede ook in die jaren moet zijn ontstaan? Het antwoord is: ja en nee. Tot nu toe heeft men namelijk voetstoots aangenomen dat de Hl. Stede ontstaan was als *Sacramentskapel*, ten gevolge van een Sacramentswonder. Twee argumenten pleiten daartegen. Ten eerste de tekst van de oudstbekende oorkonde, die van 19 mei 1355⁴⁰. In die akte verplaatst bisschop Jan van Arkel het wijdingsfeest van de kapel 'dat tot nu toe elk jaar op zondag na het feest van de Hl. maagd Margaretha (= 20 juli) werd gevierd', definitief naar de zondag na Sacramentsdag 'op welke zondag wij de viering van het jaarlijkse wijdingsfeest al eerder geautoriseerd hebben'. Bovendien verleent de bisschop gewoontegetrouw een aflaat van veertig dagen⁴¹. Wat bewijst deze tekst? Op de eerste plaats dat er te Hasselt al sinds langere tijd een kapel bestond waarvan de wijding eind juli werd gevierd. Vervolgens dat er tijdens Jan van Arkels bestuur een gebeuren plaatsvond dat de gelovigen aanleiding gaf dit feest een maand of twee eerder, namelijk op de (verspringende) zondag na Sacramentsdag te gaan vieren - een gebruik dat in 1355 definitief werd goedgekeurd. Aldus ontstond de 'Hasselter Aflaat', een stadsfeest met markt en kermis, dat in gewijzigde vorm maar onder dezelfde benaming tot in de twintigste eeuw zou blijven voortleven. De Sacramentskapel was m.a.w. niet een willekeurig heiligdom, maar een kerk die een functie vervulde in het stadsleven.

Een tweede argument voor de ouderdom van de kapel kan gevonden worden in de opgravingen die kort na de terugkoop van het terrein, vanaf 1893, zijn verricht, om de fundamenten van de oude kapel weer terug te vinden en de plaats te bepalen waar het nieuwe heiligdom zou moeten worden gebouwd, een en ander overeenkomstig de herstelstrategie van de toenmalige geestelijkheid. Ongeveer een meter onder het huidig grondniveau werden daarbij resten van de fundering van twee opeenvolgende bouwsels gevonden, alsmede een duidelijk romaanse steen uit een gordelboog en enkele in Bentheimer zandsteen gehouwen stukken van gotische gewelfribben⁴². Uit de welving van de romaanse boog kan

⁴⁰ AAU 38 (1912) p. 349.

⁴¹ Ten onrechte stelt Formsma, *De oude archieven*, p. 200, regist 7, dat ook de aflaat werd verplaatst.

⁴² Vgl. *Nieuwe IJselbode*, 21 oktober 1893. Kopie van opmetingen datering door architect Wolter te Riele in het parochiearchief van Hasselt; de opinie van Jos Cuypers vindt men in *Het Centrum*, 10 februari 1912. *Pia fraus* lijkt me hierbij uitgesloten, gezien het aantal personen dat bij de opgravingen aanwezig was. Bovendien had Velthuijsen op dat ogenblik zijn oorsprongslegende nog niet gevonden, zodat de Hl. Stede geacht werd uit 1328 te dateren.

blijkens de rapporten van deskundigen worden besloten dat de oudste kapel, die uit het midden van de dertiende eeuw lijkt te dateren, niet breder dan ongeveer zes meter kan zijn geweest. De stukken gewelfrib behoren tot een gotische constructie van ongeveer negen meter breed en moeten jonger dan de eerste helft van de veertiende eeuw zijn, enkele zelfs van veel later datum.

Een en ander wijst er ontegenzegglijk op dat we onderscheid dienen te maken tussen twee kapellen. Met de bouw van de tweede kan, gezien het getuigenis van de oorkonden, ten tijde van Jan van Arkel een begin zijn gemaakt. Doordat men echter heugenis behield van een oudere constructie, is de oorsprong van die kapel veel later, toen de onechte oorkonden werden gefabriceerd, op Jan van Diest teruggevoerd kunnen worden.

Om welke reden stichtte Jan van Arkel die kapel? Stellen we vooreerst vast dat er kort voor 1355 iets bijzonders gebeurd moet zijn, gezien de plotselinge belangstelling waarin de Hl. Stede zich dan mag verheugen: voorlopige, vervolgens definitieve verplaatsing van de kerkwijding op 19 mei 1355; aankoop van het Amelongsgoed te Wijhe door de kerkmeesters ('beraders') van de Hl. Stede voor 380 oude schilden op 25 januari 1356 – hetgeen veronderstelt dat de kapel in voorgaande maanden of jaren stevige inkomsten had genoten – en verpachting daarvan door deken en kapittel van Sint-Marie aan de rector van de kapel op 8 mei 1357; tenslotte stichting van een eerste vicarie door bisschop Jan van Arkel zelf op 23 juni 1357⁴³. We zagen al welke de aanleiding tot dit alles was, namelijk de te Hasselt blijkbaar sinds kort plaatsvindende wonderen. Wat voor wonderen? We kunnen er slechts naar raden, maar het komt mij niet onwaarschijnlijk voor dat de Hl. Stede in verband moet worden gebracht met de pestepidemie die kort tevoren Europa zo verschrikkelijk had geteisterd en die ook in het Oversticht had gewoed, al zijn ons niet veel bijzonderheden overgeleverd. Wel weten we met zekerheid dat de omgeving van Hasselt er onder te lijden had gehad, aangezien bisschop Jan van Arkel in 1351 nieuwe statuten gaf aan het onder de rook van de stad gelegen klooster Zwartewater, waarvan de goederen wegens de pest geheel verwaarloosd waren⁴⁴. Is die veronderstelling juist, dan zou verklaard zijn waarom Hasselts heiligdom in de vijftiger jaren van die eeuw zo plotseling komt opzetten, zonder dat we een oorsprongswonder kennen. Op grond van het bestaan van een oudere kapel mogen we immers aannemen dat de Hl. Stede van oudsher als een plaats van

⁴³ In totaal acht oorkonden, geheel afgedrukt in AAU 38 (1912) p. 349–361 (Formsma, *De oude archieven*, regesten 7 t/m 14).

⁴⁴ C.A. Rutgers, *Jan van Arkel, bisschop van Utrecht* (Groningen 1970) p. 196. Zie verder het pathetische, maar in de kern juiste werk van K.O. Meinsma, *De zwarte dood* (Zutphen 1924), dat o.a. over het Oversticht gaat.

bijzondere, eventueel genezende kracht bekend stond. In de pest-conjunctuur zal het (op preventieve of curatieve doeleinden gerichte) bezoek van de kapel aanzienlijk drukker zijn geworden, terwijl enkele spectaculaire genezingen de faam van het heiligdom de stoot zullen hebben gegeven die nodig was om er een interlocale of regionale bedevaartsplaats van te maken. De vijf jaar die tussen het einde van de pestepidemie en de verplaatsing van het wijdingsfeest verstrijken, vormen de consolidatieperiode van de bedevaart: de nieuwe datum van het wijdingsfeest, kort te voren voorlopig vastgesteld, wijst op de recente invoering van een sacramentscultus, terwijl er tevens tijd is geweest om een nieuwe, grotere kapel te bouwen.

Verschillende punten vragen thans nog om opheldering. We kennen nu weliswaar de aanleiding tot de nieuwe sacramentsverering, maar niet het motief ertoe. En als ze werkelijk nieuw is, wat moeten we dan denken van de oudere kapel? Tenslotte, welke rol speelt de belangstelling van de bisschop bij heel dit proces?

Duidelijk lijkt me namelijk de belangrijke rol naar voren te komen die Jan van Arkel bij het ontstaan van de Hl. Stede als sacramentsbedevaartsplaats speelt. Herinneren we er hier aan dat de bisschop ook anderszins nauwe banden met de sacramentsverering onderhield. Hij was het die kort na het mirakel van Amsterdam (lente 1345) op 19 oktober 1346 bijna overhaast een aflaat van 40 dagen verleende aan de plaats die toen al de Hl. Stede (*locum sacrum*) van Amsterdam werd genoemd⁴⁵. Nog geen drie maanden later, namelijk op 8 januari 1347, vormde hij de Sint-Pancraskapel van het bisschoppelijk slot Ter Horst in het Nedersticht om tot een kapittel van het Hl. Sacrament, met verplichting voor de kanunniken om in tijd van oorlog dat kasteel te verdedigen⁴⁶. Dat het Hl. Sacrament zeer vaak een beschermende kracht werd (en nog wordt) toegekend, mag als bekend worden verondersteld. Hier komt die functie wel heel ondubbelzinnig tot uitdrukking.

Anderzijds heeft Rutgers onlangs terecht de nadruk gelegd op Jan van Arkels actieve consolidatiepolitiek, die het wanbeleid van zijn voorganger ongedaan heeft kunnen maken. Na het door Jan van Diest verpande Oversticht te hebben teruggekocht van de hertog van Gelre en het Nedersticht te hebben terugveroverd op de graaf van Holland, zocht hij naar de steun van de steden, waaraan hij een actief aandeel gaf bij de verdediging van zijn gebied. De stad Hasselt kon daarbij een belangrijke rol spelen: aan de ene kant vormde ze de toegangspoort tot Friesland, aan de andere kant onderhield Hasselt de verbinding met Holland over de Zuiderzee. Het veer lag vlak voor de Hl. Stede en nog de clandestiene

⁴⁵ J.F.M. Sterck, *De Heilige Stede*, p. 16.

⁴⁶ C.A. Rutgers, *Jan van Arkel*, p. 192; S. Muller Fzn, *Regesten van het archief der bisschoppen van Utrecht*, I (Utrecht 1917), nr. 803 (p. 134) en 813 (p. 136).

pelgrims van ver na de Hervorming blijken gewoon te zijn geweest de Hl. Stede aan te doen alvorens de woelige baren over te steken⁴⁷. Tenslotte was de ontginning van Hasselts achterland (Staphorst, Rouveen, IJhorst – drie kerspelen die aan het eind van de dertiende eeuw van de parochie Hasselt afgesplitst schijnen te zijn) in die jaren in volle gang. In het kader van die ontginningsgolf was in 1325 zelfs de abdij Ruinen naar het ten noordoosten van Hasselt gelegen Dikninge verplaatst⁴⁸. Hasselts groei weerspiegelt zich trouwens in de aanstelling van een vice-curatus, d.w.z. een tweede zielzorger, in 1344⁴⁹.

De bisschop speelt op die gunstige ontwikkeling in⁵⁰. Reeds in 1343 vernieuwt hij de privileges van het klooster Zwartewater; in 1347 beschermt hij de abdij Dikninge in haar rechten. Tezeldertijd bevordert hij de bedijking van de tussen Hasselt en Kampen gelegen polder Mastenbroek – vanwege de omvang van het project ongetwijfeld een van de belangrijkste droogleggingen van de veertiende eeuw. Al in 1369 koopt de Hl. Stede er achttien morgen land in de Hasselterslag⁵¹. Tegelijk ontstaan ten noorden van Hasselt weer nieuwe parochies: Wanneperveen, Kolderveen en Zuidwolde zijn rond het midden van de veertiende eeuw gesticht. Ook de belangen van Hasselt zelf werden door de bisschop bevorderd: in 1346 steunde hij de stichting van een vrouwenklooster⁵²; tolvrijheid verleende hij in 1348, zoals we al zagen; op 11 december 1357 gaf hij de stad tenslotte het recht een weekmarkt en drie vrije jaarmarkten te houden⁵³. De opkomst van het bloeiende stadje werd dus door de bisschop gestimuleerd. Geen wonder dat we Hasselt in 1367 op gelijke voet met Utrecht, Deventer, Zwolle en Kampen als lid van de Hanze aantreffen⁵⁴. Heeft Jan van Arkel zelf misschien gedroomd van een met de lastige drie grote steden van Overijssel rivaliserend Hasselt, dat gewilliger uit de hand van de landsheer at?

Het heiligdom deelde in die materiële bloei van de stad. De inkomsten

⁴⁷ *Tegenwoordige staat van Overijssel*, dl IV¹ (Leiden 1803) p. 207–208, noot 8, waar echter een verkeerde identificatie van de kapel.

⁴⁸ Zie voor de relaties van dit klooster met Hasselt en de Hl. Stede: A.J.M. Arts, *Het dubbelklooster Dikninge* (Assen 1945).

⁴⁹ G.A. Hasselt, inv. 998 (AAU 38 (1912) p. 347–348).

⁵⁰ Zie voor het volgende: C.A. Rutgers, *Jan van Arkel*, p. 155–156, 188–189 en 195–196.

⁵¹ G.A. Hasselt, inv. 1372 (AAU 38 (1912) p. 369–371).

⁵² H. Reimers, *Friesische Papsturkunden aus dem Vatikanischen Archiv zu Rom* (Leeuwarden 1908) p. 89–90.

⁵³ G.A. Hasselt, inv. 90 (Formsma, *De oude archieven*, p. 203, regist 15).

⁵⁴ *Hansisches Urkundenbuch*, IV, bearb. von Karl Kunze (Halle 1896), p. 90–91, nr. 233.

van de Hl. Stede waren niet onaanzienlijk, al kon Hasselt niet wedijveren met trekpleisters als O.L.V. van Amersfoort of de Nieuwezijdskapel van Amsterdam. Een overzicht van de inkomsten uit circa 1587, toen de inning van de belangrijkste pachtsommen niet mogelijk bleek, levert met 39 posten een totaal van minimaal 268 herenponden op⁵⁵. Een bewaard gebleven ligger van de landerijen en de renten uit bebouwd eigendom van de Hl. Stede geeft een nauwkeurige opsomming van de vaste inkomsten die het heiligdom een eeuw eerder, in 1449, genoot⁵⁶: zestien posten betreffen erven en landerijen die het eigendom van de Hl. Stede waren, terwijl bovendien uit achttien huizen in Hasselt en een hofstede in Genemuiden jaarlijks op Sint-Michiel een rente aan de Hl. Stede moest worden voldaan. Van belang is hierbij dat, met uitzondering van door de bisschop en zijn beambten geschonken goederen in de kerspelen Wijhe en Heemse, al deze erven en huizen in het kerspel Hasselt of zijn onmiddellijke omgeving liggen. Van de naar grootte belangrijkste schenkingen zijn de oorkonden bewaard gebleven, van de andere zijn ze uit oude inventarissen bekend: geen ervan gaat verder terug dan 1356. De oudste schenkingen komen alle uit landsheerlijke hoek. Eerst in 1369 volgt de burgerij het voorbeeld van haar bisschop. Een en ander bevestigt niet alleen onze stelling over het tijdstip van ontstaan van de Hl. Stede, maar waarschuwt tegelijk dat het bereik van het heiligdom niet te wijd moet worden gezien. De kapel steunde duidelijk op een dubbele pool: eerst de landsheer, vervolgens de stad met haar onmiddellijke omgeving.

Het valt te betreuren dat Rutgers in zijn proefschrift over Jan van Arkel vrijwel geen oog heeft gehad voor de spiritualiteit van deze kleurrijke, door en door laatmiddeleeuwse kerkvorst. De gegevens die we hier hebben bijeengebracht, maken het, in het licht van de middeleeuwse tweeënheden van geestelijke en wereldlijke belangen, echter waarschijnlijk dat de stichting van de Hl. Stede als sacramentsheiligdom teruggeplaatst moet worden in het veel ruimere geo-politieke plan van de bisschop. De bouw van het nieuwe heiligdom mag worden gezien als een welbewuste poging de stedelijke belangen te stuwen, waarbij geestelijk en wereldlijk domein onlosmakelijk zijn dooreengestrengeld. Het is logisch dat de bisschop, als man van zijn tijd en mogelijk onbewust, daarbij teruggreep op de heersende spiritualiteitsgolf. Wat dat betreft mag gerust worden gesteld dat de eucharistie op dat ogenblik in de mode was. Aan de hand van Browe's inventaris kan zonder moeite de golf van sacramentswonderen worden gevolgd: in het zuiden begonnen, manifesteren ze zich in de jaren 1310-1340 in de Duitse landen, waar in dat tijdsbestek niet minder dan 27 sacramentswonderen worden geteld. Eerst in 1340 worden de noordelijke Nederlanden bereikt. Van de tien wonderen die Browe op

⁵⁵ G.A. Hasselt, inv. 338.

⁵⁶ G.A. Hasselt, inv. 1364. Enkele later bijgeschreven schenkingen heb ik hier niet meegeteld.

wacht. De nieuwe passiedevotie vindt haar meest duurzame uitwerking in de kruisweg, die een abstracte imitatie van de Jeruzalemreis is, aangezien ze elke band met de concrete grond verloren heeft.

Deze algemene ontwikkeling vinden we ook in de noordelijke Nederlanden terug. Van de grafkerken die 'ad normam sancti Sepulchri Jerosolymitani' (naar het voorbeeld van het Hl. Graf van Jeruzalem) waren gebouwd, noem ik slechts de in het begin van ons millennium gebouwde krypte van de Sint-Salvatorskerk te Utrecht, de moederkerk van het bisdom⁶³. De 'Heilige Steden' die naast Hasselt in onze streken bestonden (Amsterdam 1345, Helpman bij Groningen rond 1480, Solwerd in 1510) behoren tot de tweede fase, aangezien ze teruggaan op een dateerbaar sacramentswonder⁶⁴. De derde fase, waarbij via de kruisweg de mystieke Hl. Stede van Jeruzalem wordt bereikt, vinden we in verschillende laatmiddeleeuwse handschriften terug⁶⁵.

De Hl. Stede van Hasselt lijkt ons het enige Nederlandse voorbeeld van een cultus die alle drie fasen doorlopen heeft. Helaas zullen we nooit weten hoe de oorspronkelijke kapel er heeft uitgezien. De breedte ervan komt overeen met die van de kleinste imitaties van de Hl. Grafkerk⁶⁶, maar meer valt er niet van te zeggen. De enige afbeelding die wij van de onder Jan van Arkels bestuur begonnen (en vermoedelijk pas veel later voltooid) kapel bezitten, is de vage, maar zoals gewoonlijk wellicht betrouwbare schets op de plattegrond van Hasselt die de kartograaf Jakob van Deventer rond 1550 van Hasselt maakte, in opdracht van de soeverein (afb.1)⁶⁷. We zien er een op het oosten georiënteerd kerkje in kruisvorm, met een vieringstorentje. Dit soort constructie doet vermoeden dat het altaar onder het torentje, midden in de kerk stond. In elk geval moet het altaar vrij hebben gestaan, gezien het ritueel dat in de kerk plaatsvond.

De sporen van het pelgrimsritueel die we in de middeleeuwse documenten terugvinden, wijzen ontgezenlijk op de eerste fase: de

⁶³ Vgl. H.F. van Heussen, *Historia Episcopatum Foederati Belgii*, I: *Episcopatus Ultrajectensis* (Leiden 1719) p. 58 en 305; J.H. Hofman, *Oud-Munsterkerk te Utrecht*, in: AAU 1 (1875) p. 337 e.v.

⁶⁴ Over Helpman: J.A. Feith, *Hilghe Stede*, in: Groningsche Volksalmanak 1899 (1898) p. 52-60. Over Solwerd: O.H. Swam, *Leerrede ter inwijding van de nieuwe kerk te Solwert* (Groningen 1783) en de oorspronkelijke akten bij H. Reimers, *Friesische Papsturkunden*, p. 17-18 en 111-113.

⁶⁵ Bijvoorbeeld in Den Haag, Kon. Bibl.; hs. 133 F 1, fol. 57^r-96^r: 'Die heilige stede, diewelcke men siet ende versuet int Heilige Lant' (geestelijke pelgrimstocht); en hs. 101 van het Bissch. Museum te Haarlem (cat. Kruitwagen, p. 87), fol. 195^b-205^b: 'Dit is den aflaet der heiliger steden van iherusalem ende des berchs van caluarien' (kruisweg). Beide handschriften uit de vijftiende eeuw.

⁶⁶ Geneviève Bresc-Bautier, *Les imitations du Saint-Sépulcre de Jérusalem (IXe-XVe siècles)*, *Archéologie d'une dévotion*, in: Revue d'histoire de la spiritualité 50 (1974) p. 319-342 (p. 334).

⁶⁷ Jakob van Deventer, *Nederlandsche steden in de zestiende eeuw: plattegronden*. / Facsimile uitgave met eene inleiding van R. Fruin (Den Haag 1916-1924), in voce Hasselt.

eucharistie werd er nog in 1374 *onder* het altaar, dus als in een graf, bewaard (en niet in een duif, een sacramentshuisje, een tabernakel of iets dergelijks) en de pelgrims trokken *om het altaar heen*⁶⁸. Dit rondgangsritueel is typerend voor chthonische (aarde- of graf-) cultussen. We vinden deze, meestal tot driemaal toe herhaalde *circumambulatio* onder de kerkhofriten⁶⁹ en bij bedevaarten die in verband staan met een grafcultus of een kerkhof⁷⁰. Reeds in 1347 blijken de pelgrims ook op de Hl. Stede van Amsterdam driemaal om het altaar heen te gaan⁷¹ en in 1514 wordt een genezingswonder er expliciet aan de werking van deze rite toegeschreven⁷². De rondgang vormt als het ware een beschrijvende begrenzing van de plaats, die door de pelgrim op die manier symbolisch in bezit wordt genomen en waarvan hij zich de kracht toeëigent, hetzij te zijnen gunste hetzij voor hen door wie hij gemandateerd is.

Het is niet onmogelijk dat die rituele rondgang al vóór de sacramentsverering te Hasselt de gewoonte was. De in later tijd nog bestaande gebruiken schijnen daarop te wijzen. Na de afbraak van de kapel (1590) was het allerminst afgelopen met de bedevaart: de pelgrims bleven op het terrein rondgaan, zodat de Hasselter magistraat het ten einde raad tot mestvaalt bestemde, om de pelgrims het rondkruipen te beletten⁷³. Duidelijker nog komt de rituele rondgang in speciale (boete-?)kleding naar voren in de tekst van het bedevaartsverbod, dat de magistraat aan het begin van de zeventiende eeuw bijna jaarlijks uitvaardigde. In de stedelijke publicaties van 1621 lezen we op 2 juni, kort voor de jaarlijkse terugkeer van Hasselter Aflaat: 'Volgens gepubliceert dat geen vremde

⁶⁸ G.A. Hasselt, inv. 1354 (AAU 38 (1912) p. 375-376): 'qui ipsam capellam causa devocionis oracionis aut peregrinacionis accesserint, et tociens quociens altare, sub quo Corpus Christi: ibidem est reconditum, humiliter et devote circuiverint, et qui in serotina pulsacione campane dicte capelle flexis genibus ter Ave Maria dixerint et ejus cimiterium pro defunctis orando circuiverint' (vert.: die naar deze kapel toegaan uit devotie, om er te bidden, of op bedevaart, en zo vaak als ze nederig en devoot om het altaar heenlopen waaronder het lichaam van Christus verborgen ligt, en zij die bij het luiden van de avondklok neerknielend driemaal het Wees Gegroet bidden en haar kerkhof biddend voor de doden rondtrekken).

⁶⁹ Vgl. P. Glazema, *Gewijde plaatsen in Friesland* (Meppel 1948).

⁷⁰ Vgl. J.A.F. Kronenburg, *Maria's heerlijkheid in Nederland*, VI (Amsterdam 1909) p. 147 (Handel), 258 (Eikenduinen), 444 (Wilsveen); M.J. van Dun, *De bedevaartsplaats Heilo in de winter van 1713 op 1714*, in: *Archief voor de geschiedenis van de katholieke kerk in Nederland* 2 (1960) p. 284 en 288. Een afbeelding van dit (toen clandestiene) gebruik te Eikenduinen in: J. de Riemer, *Beschrijving van 's Gravenhage*, I (Delft 1730) p. 20 en 26.

⁷¹ J.F.M. Sterck, *De Heilige Stede*, p. 18.

⁷² T.z.p., p. 62-64.

⁷³ Aldus de plaatselijke overlevering in de negentiende eeuw, bevestigd door het getuigenis van de Zwolse aartspriester Arnold Waeijer, die in het vierde kwart van de zeventiende eeuw schreef: A. Waeijer, *Nopende het Aerts-priesterschap van Swolle*, uitg. door G.A. Meijer (Utrecht 1921) p. 296-297.

personen over der stadt binnen oft buijten-wallen sullen gaen bij poene van 40 lb. ende dat geen borger toelaten sall dat bedevaerts luijden haar in hare hujsen ontleden ofte weeder ancleden sullen op gelijcken boete. Dat oock nijemants gifts ofte gaves vande bevertzluijden sall ontfangen op boete ende banning⁷⁴. Omdat de Hl. Stede tegen de stadswal aanlag, zagen ze hier blijkbaar een poging van de pelgrims in om, ondanks de onmogelijkheid het terrein zelf te betreden, toch een rondgang om het terrein te maken.

Met Sacramentsverering hebben deze riten dan niets meer van doen, wel met grafcultus en kerkhofdevotie. Het hoeft dan ook niet te verbazen als we in de statuten van de op 13 juni 1408 opgerichte sacramentsbroederschap, die echter al eerder schijnt te hebben bestaan en mogelijk de oudste van ons land is, lezen dat het hier in feite om een begrafenisbroederschap gaat⁷⁵. De Hl. Stede bezat dan ook een kerkhof, waarop de pelgrims reeds in 1374 een aflaat konden verdienen als ze het biddend rondtrokken⁷⁶. Dit kerkhof, dat met de Hl. Stede moet worden geïdentificeerd, kan blijkens de lege plek, die op de plattegrond van Hasselt in de atlas van Joan Blaeu (1649) op de plaats van de vm. Hl. Stede te zien is (afb.2), zo'n 60 × 60 m hebben gemeten⁷⁷. Bij de afbraak van de kapel in 1590 werden er trouwens zerken uit gesloopt, zodat ook daar begraven moet zijn⁷⁸.

We zien hier dus hoe een oorspronkelijke grafcultus, in overeenstemming met de heersende spiritualiteitsgolf en in een context van angst voor de dood en verderf zaaiende pest, door de bisschop wordt aangegrepen en tot een sacramentsverering wordt omgevormd. Officieel tenminste, want in de modaliteiten van die sacramentscultus herkennen we alle bestanddelen van een authentieke doods- en verrijzenisviering, waarvan de in het Hl. Sacrament tegelijk verborgen en zich onthullende godheid (de *latens Deitas*, zoals Thomas van Aquino zong) het symbool was. De sacramentsverering fungeerde hier dus als een kerkelijk goed-

⁷⁴ G.A. Hasselt, inv. 24, f. 23.

⁷⁵ G.A. Hasselt, inv. 1110 (AAU 38 (1912) p. 391-397). Al in 1400 is er sprake van een sacramentsgilde: G.A. Hasselt, inv. 1020 (t.z.p., p. 390). Zie ook R.R. Post, *Kerkgeschiedenis*, II, p. 299.

⁷⁶ Zie noot 68.

⁷⁷ J. Blaeu, *Novum ac magnum theatrum urbium Belgicae Foederatae* (Amsterdam 1649), groot in-folio, sign. vj D (Hasseletum).

⁷⁸ G.A. Hasselt, inv. 339 (overeenkomst met twee metselaars over het afbreken van de Hl. Stede, 1590): 'allet steenwerk van des sacraments capelle bynnen hasselt genoempt die hellige stede aftebreken opt vorderhirste soe wel tfundament onder der eerden liggende als twerk boven der eerden staende, den steenen schoene te maeken, die sarcken ende estericken wther eerde tbrenghen ende allet werck daer toe noedigh to vullenbrenghen'.

gekeurde uitingwijze van een fundamentele, moeilijker grijpbaar aspect van het geloofsleven, namelijk de bezweringsriten rond het mysterie van leven en dood.

Dat het Hl. Sacrament niet zelf de inzet was van de cultus, maar slechts de kerkelijke code van de publieke viering, blijkt uit de latere ontwikkeling van het heiligdom. Ook de Hl. Stede deelde namelijk in de evolutie naar een derde fase, die van de passiedevotie. We weten dat vermoedelijk tegen het eind van de vijftiende eeuw aan de parochiekerk van Hasselt een Hl. Grafkapel werd gebouwd, die op de Hl. Stede en vandaar op Jeruzalem georiënteerd stond⁷⁹. Het feit dat in 1503 in die kapel een beneficie ter ere van de Hl. Maria werd gesticht⁸⁰, schijnt te wijzen op een cultus van O.L.V. van Smarten, temeer omdat de inventaris van de kostbaarheden van de St. Stevenskerk (de parochiekerk) twee troonhemels vermeldt: 'eenn swart trijpen decksell als men dat Hillige Sacrament draget, und eenn olt wet sayenn decksell auver thilge graff⁸¹. Vermoedelijk is met dat Hl. Graf in dit geval een draagbare kruisafnemingscène bedoeld (ook het Franse woord Saint-Sépulcre heeft bijvoorbeeld die betekenis) of eventueel een Piëta.

De processie die op het jaarlijkse feest van de Hl. Stede, de zg. Hasselter Aflaat, die sinds 1355 op zondag na Sacramentsdag werd gevierd, plaatsvond, kan vanuit de uitgaven die in de zestiende-eeuwse stadsrekeningen van Hasselt voorkomen, ten dele worden gereconstrueerd⁸². De kern ervan bestond uit een sacramentsprocessie waarbij het Hl. Sacrament echter niet door de pastoor, doch door de abt van Dikninge of de proost van Zwartewater gedragen schijnt te zijn. Ten onrechte heeft de reeds eerder vermelde Velthuijsen in zijn geschriften over de Hl. Stede een ongedateerde en anonieme processiebeschrijving, die geheel rond de lijdende Christus is georganiseerd, op Hasselt toegepast⁸³. In feite schijnt het hier te gaan om de processie van Delft⁸⁴. Toch is het aannemelijk dat de strekking van die beschrijving ook voor Hasselt geldt. Onder de talrijke geschenken die de magistraat op

⁷⁹ E.H. Ter Kuile, *De bouwgeschiedenis van de oude St. Stephanuskerk*, in: Verslagen en mededeelingen Overijsselsch Regt en Geschiedenis 58^e stuk (1942) p. 48-55.

⁸⁰ G.A. Hasselt, inv. 1187-1188 (AAU 40 (1914) p. 235).

⁸¹ G.A. Hasselt, inv. 1067 (lijst van 1557).

⁸² Ik gebruikte de rekeningen over 1529-1549 (G.A. Hasselt, inv. 368-371).

⁸³ B.P. Velthuijsen, *Hasselter aflaat voor en na de hervorming*, in: Nederlandsche katholieke stemmen 15 nr. 23 (4 juni 1893) p. 3-4. Het schijnt hier te gaan om de tekst die gepubliceerd is in AAU 25 (1898) p. 424-426.

⁸⁴ Aldus blijkt uit vergelijking met de gegevens van D.P. Oosterbaan, *De Oude Kerk te Delft gedurende de Middeleeuwen* (Den Haag 1973) p. 260.

Hasselter Aflaat 1535 uitdeelde, vinden we bijvoorbeeld giften aan de 'kerspelluyden' en 'den van Staphorst die hyr int Aflaet die passie helpen solden ende den stadt verwaerden', terwijl de observanten uit Kampen overkwamen en 'die passie predickten'. Vaste posten betreffen ook de 'spoelluyden van Zwolle' die 'voirt Hillige Sacrament spoelden' en 'den trompslagers ende pypen der doenderijt voir die borgeren spoelden'. Tromslagers en fluitspelers speelden 'up hillige sacraments dach ende up unse kermiss', dus zowel op de donderdag van Sacramentsdag als op de zondag van Hasselter Aflaat. Vóór het feest werden de straten schoon-gemaakt en werden er 'cruysen' gebonden. Vanwege de toeloop werden er een week lang extra poortwachters in dienst genomen op de drie stadspoorten, alsmede een extra veerschipper om de pelgrims het Zwartewater over te zetten. Blijkens rekeningen voor geschonken wijn werden ook de dijkgraaf van Hasselt, de schout van Zwolle, de burgemeesters van Kampen en de drost van Vollenhove geregeld op het feest genodigd.

De passie, die wij eerder in de paascyclus zouden verwachten, werd in Hasselt dus onder het octaaf van Sacramentsdag gepreekt, en de details die we zojuist hebben opgesomd doen vermoeden dat er ook een passiespel aan tepas kwam: de hulp van de Staphorster boeren, de speellieden en de kruisen wijzen op een massale vertoning⁸⁵.

De wat merkwaardige verwijzing naar de Staphorster hulp dient ons nog even bezig te houden. De landbevolking van Hasselterkerspel, van Staphorst en van Rouveen was blijkens de stadsrekeningen namelijk *verplicht* 'hyr inde processie int aflaet (te) gaen'⁸⁶ om de stad te bewaken en, zoals we vermoeden, de passie te helpen uitbeelden. Al werd die verplichte dienst met de nodige drank gehonoreerd, er schijnt verzet tegen te zijn ontstaan. Op verzoek van schepenen en raad van Hasselt verklaren enkele stokoude Hasselter burgers op 30 mei 1572 namelijk onder ede dat 'inn voertidenn die huissluiden ende ingesetenen van Rouveenn en Staphorst dar omme langen jaer oick inden Marke van Hasselt gesetenn hebben, moeten die stadt graffte schone maecken', in oorlogstijd de stad helpen verdedigen en 'in den Processien met den faenlin gelyk andere burgerenn' meetrekken, na 'van den schulten gemonstert' te zijn⁸⁷.

⁸⁵ Hasselt was na haar veertiende-eeuwse opbloei een kleine stad gebleven. Een schattingslijst uit 1495 ten behoeve van de kerspelkerk noemt, met inbegrip van de begijnen, 300 gezinshoofden, hetgeen een totaal van een goede duizend inwoners zou kunnen opleveren (G.A. Hasselt, inv. 3, f. 98-107). Zie verder B.H. Slicher van Bath, *Een samenleving onder spanning. Geschiedenis van het platteland in Overijssel* (Assen 1957) p. 54-55.

⁸⁶ G.A. Hasselt, inv. 369 (op het jaar 1537).

⁸⁷ G.A. Hasselt, inv. 3, f. 124. Uittreksel t.z.p., inv. 751.

Staphorst en Rouveen blijken oudtijds dus bij overlevering een band te hebben gehad met de marke Hasselt. Deze tekst bevestigt de gevolgtrekking waartoe Groenman in zijn proefschrift over Staphorst al langs een andere weg was gekomen⁸⁸, namelijk dat beide dorpen niet als afzonderlijke marken zijn ontstaan. Met hun opstrekking verkavelingsstelsel behoren Staphorst en Rouveen tot de kolonisatiegolf van de dertiende en veertiende eeuw, waarin ook de Hollanders en Friezen een belangrijk aandeel schijnen te hebben gehad. De beide dorpen ontstonden binnen Hasselterambt en vielen als zodanig onder de jurisdictie van de (hoog)schout van Hasselt. De kolonisatie zal met name gestuwd zijn door het klooster Zwartewater, dat namelijk alle tienden van het veengebied in oostelijke richting bezat, en later tevens door de abdij Dikninge. Hoe het ook zij, ik meen dat de hier genoemde verplichtingen van de omwonende boeren een oude erkenningsrite ten aanzien van de moederparochie (die in oorsprong tennaastebij samenviel met het schoutambt Hasselt) inhouden. Zoals we dat zo vaak in middeleeuwse verhoudingen zien, bleef dan na de afsplitsing de plicht bestaan om een min of meer symbolische band van onderschikking te blijven onderhouden, maar ook om mee te helpen aan de gemeenschappelijke veiligheid door het onderhoud van de verdedigingswerken.

Dat brengt ons op een laatste hypothese. Het is namelijk hoogst interessant dat die erkenningsrite alleen de Hl. Stede schijnt te hebben gegolden. Er is geen sprake van een relatie van de Staphorster en Rouveense boeren met Hasselts parochiekerk. Over het geheel genomen is de secundaire rol van die kerk in het stadsleven trouwens opvallend: er bestaat een duidelijke concurrentiepositie tussen de parochiekerk en de Hl. Stede. Zelfs het St. Stevenspatrocinium, dat in onze streken gewoonlijk uit de dertiende eeuw dateert, wijst naar een voor een oostelijke stad vrij late ontstaansdatum⁸⁹. De parochiekerk zou rond 1200 gesticht kunnen zijn en daarmee nauwelijks ouder zijn dan Hasselts stadsrechtbrief (tussen 1250 en 1267), hetgeen wel een erg korte incubatietijd mag worden genoemd voor het ontstaan van een stedelijke nederzetting.

Is het nu niet mogelijk te veronderstellen dat niet de Sint-Stevenskerk, maar de Hl. Stede de oorspronkelijke parochiekerk van Hasselt is geweest? De parochiekerk zou dan wellicht in de dertiende eeuw enkele honderden meters verplaatst zijn naar een plek die droger was, en minder door drassig veenland was omgeven zodat de groei van de nederzetting

⁸⁸ S. Groenman, *Sociografie van een gesloten gemeenschap*. Diss. Amsterdam 1947 (Meppel z.j.) p. 13-24.

⁸⁹ In het Oversticht waren verder aan Sint-Steven gewijd en dateerbaar: Borne 1206, Nyensteden 1231, Westerbork 1283. Zie B.H. Slicher van Bath, *Mensch en land in de Middeleeuwen*, I (Assen 1944) p. 247-253.

vergemakkelijkt werd. Een voorbeeld van zo'n overplaatsing vinden we ongeveer tezelfdertijd in Nijmegen. Graaf Otto II van Gelre bracht daar in 1249 de parochiekerk, eveneens aan St. Steven gewijd, binnen de muren, terwijl de consacrerende bisschop (de latere Hl. Albertus de Grote) in 1273 gebod jaarlijks een processie te houden naar de oude kapel, die de voorkeur hield als begraafplaats. Door plaatsing van een Mariabeeld in de kapel werd de processie later omgebouwd tot Mariabedevaart⁹⁰.

Het is duidelijk dat het Nijmeegse voorbeeld op meer dan één punt analogie vertoont met onze Hasselter hypothese. Die hypothese zou dan ook veel verklaren: het gewijde karakter van het terrein, dat het oorspronkelijke kerkhof was en als zodanig de voorkeur bleef genieten; het raadselachtige bestaan van een bisschoppelijke eigenkapel⁹¹ zonder duidelijke devotie en dat vór voor 1350; de verplaatsing van het kerkwijdingsfeest na de ombouw van de cultus door Jan van Arkel; de erkenningsriten door Staphorst en Rouveen, wellicht nog vóór de verplaatsing van de kerk van Hasselt afgescheiden; de organisatie van de belangrijkste gebeurtenissen van het stadsleven rond de Hl. Stede, waaronder de processie, die mogelijk al vóór Jan van Arkels tussenkomst heeft bestaan als jaarlijkse erkenningsrite tussen oude en nieuwe kerk. Aangezien de St. Stevenskerk van Hasselt (en daarmee het parochiearchief) rond 1380 verbrand moet zijn⁹², zullen we er wel nooit zekerheid over krijgen. Onmogelijk lijkt de veronderstelling ons allerminst.

Zeker is dat de Hl. Stede door de bisschoppen en hun beambten aanvankelijk als een landsheerlijk steunpunt werd beschouwd. De vier vicarieën erin werden uitsluitend door bisschoppen gesticht en begeven⁹³. De belangrijkste schenkingen kwamen uit landsheerlijke hoek. Bij de op 28 oktober 1582 aangerichte vernielingen verdwenen uit de kapel ook de 'metalen, van landfursten en andere heren tot eene gedachtenisse daer ingegeven'⁹⁴, landsheerlijke wijgeschenken dus. En het was opnieuw de landsheer die de Hl. Stede een inkomen gaf uit de stedelijke schatkist: 'Item de hilge stede heft alle jar vt der stadt kiste van Hasselt drie en

⁹⁰ Vgl. J.A.F. Kronenburg, *Maria's heerlijkheid*, VI, p. 55-56. Zie over de kerkverplaatsing ook: H. Fischer, *Die Siedlungs-Verlegung im Zeitalter der Stadtbildung*, in: Wiener rechtsgeschichtliche Arbeiten I (1952) p. 243, aangehaald door M. Mitterauer, *La continuité des foires et la naissance des villes*, in: *Annales E.S.C.* 28 nr. 3 (1973) p. 727, die een proces beschrijft dat geheel met mijn Hasselter hypothese overeenkomt.

⁹¹ Vgl. voor dit begrip R.R. Post, *Eigenkerken en bisschoppelijk gezag in het diocees Utrecht tot de XIIIe eeuw*. Diss. Utrecht (Utrecht 1928) p. 137-202.

⁹² G.A. Hasselt, inv. 995 (AAU 38 (1912) p. 377).

⁹³ Formsma, *De oude archieven*, p. 153-154.

⁹⁴ F.A. Ebbinge Wubben, *Het bezetten der stad Hasselt door de staatsgezinde partij*, in: *Overijsselsche Almanak* 13 (1848) p. 267-268.

dertich heren ponden als de here van den lande voer syne pacht doet buijren in syne lande⁹⁵. Mogelijk ligt hier ook de sleutel tot de interpretatie van de onechte akte van 1328. We mogen deze dan zien als een poging van het stedelijk milieu om de herinnering aan de oude functie van de kapel (en daarmee aan de afhankelijkheid van de landsheer) te verzwakken, door de bedevaart een aantal decennia dichterbij te brengen, tegelijk met de oudste stedelijke privileges die na de stadsrechtbrief werden verkregen. De Hl. Stede blijkt op die manier niet alleen inzet te zijn geweest van het geloofsleven, maar ook van een subtiele politieke machtsstrijd en van de maatschappelijke ontwikkelingen die aan de manifestaties van het geloofsleven een wisselende gestalte gaven.

Résumé

Cette contribution entend formuler des hypothèses sur les origines du sanctuaire connu sous le nom de *Lieu-Saint* dans la petite ville de Hasselt (Overijssel). Après avoir démontré comment le légendaire d'origine qui circule actuellement a été collé de toutes pièces sur le sanctuaire, à la fin du XIXe siècle, en raison d'un besoin d'enracinement historique, l'auteur dégage l'action de l'évêque Jean Van Arkel dans la fondation du sanctuaire. Il résulte d'une convergence de données qu'antérieurement à la transformation du Lieu-Saint en sanctuaire eucharistique par cet évêque (vers 1350), il existait déjà une chapelle entourée d'un cimetière portant le nom de Lieu-Saint. La transformation en pèlerinage eucharistique (peut-être en liaison avec la peste?) bénéficia autant de la conjoncture spirituelle que de la relance économique de la région et du plan géo-politique de l'évêque qui attribua à la ville un rôle clé. Le Lieu-Saint original semble avoir été un lieu de culte sépulcral. L'auteur pense qu'il s'agit en réalité de l'ancienne église paroissiale. La future procession du S. Sacrement aurait déjà existé avant la transformation du sanctuaire, sous la forme d'un cortège annuel de reconnaissance entre l'ancienne église paroissiale et la nouvelle.

⁹⁵ G.A. Hasselt, inv. 1364, f. 8^v (ligger van 1449).